

СТОРІНКАМИ МОНОГРАФІЇ

PAGES OF THE MONOGRAPH

А. С. Бойко-Гагарін (A. Boiko-Gaharin),

доктор історичних наук,

доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи,

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,

старший зберігач фондів відділу «Музей грошей»,

Управління зв'язків з громадськістю та фінансової обізнаності,

Департамент комунікацій, Національний банк України, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

email: boiko.gaharin@gmail.com

тел.: +38(066)043-54-10

ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Розділ 3. Велике князівство Литовське

COUNTERFEITING IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES

Chapter 3. Grand duchy of Lithuania

(Київ: Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2017. 560 с.)

Продовження. Початок див.: Криміналістичний вісник.
2022. № 2(38). С. 125–135; 2023. № 1(39). С. 149–161

Після об'єднання Полісся, Подніпров'я та Волині під владою Литви монети, карбовані від імені великих князів литовських, набувають значного поширення на українських історичних землях, учені наголошують, що аж від найбільш ранніх анепіграфних денаріїв.

В одній із грамот великого князя Литовського Ягайла (Ягелло) Ольгердовича (1377–1381, 1382–1392) від 1388 р. зазначено, що у князівстві зафіксовано непоодинокі випадки підроблення монет [73, с. 105]. Але, на жаль, сьгоднішні підробки ранніх анепіграфних литовських монет нам невідомі. Це зумовлено незначним їх поширенням у грошовому обігу князівства.

За часів правління великого князя Литовського Вітовта Кейстутовича (1392–1430) керована ним держава досягає вершини своєї могутності, територіально розширюється, переживає економічне піднесення. Білоруські, українські та західні руські землі об'єднуються під владою литовської династії у Велике князівство Литовське (ВКЛ). Його південні та східні землі межували із Золотою Ордою, Королівством Польським, руськими князівствами та Молдавським князівством.

Фальшиві денарії Вітовта, що імітують тип «Колюмни – наконечник списа з хрестом», знайдено в Литві [74, с. 60–70] (рис. 34), в Білорусі [20, с. 66] (рис. 35), а також в Україні (рис. 36–37), причому обидва відомі нам екземпляри – на території Волині.



Рис. 34



Рис. 35

© А. С. Бойко-Гагарін, 2023



Рис. 36



Рис. 37

Значне поширення цього типу денаріїв у ВКЛ та певна простота сюжету, імовірно, і спричинили часту появу їхніх підробок.

Елементний аналіз складу металу одного з вивчених нами денаріїв (рис. 36) показав наявність міді (96,6 %), з якої виготовлено основу фальсифікату, а також ртуті та срібла в незначних кількостях. Ртуть та срібло у складі фальшивого денарія свідчать про використання техніки нанесення амальгами на основу для надання фальсифікату вигляду срібної монети. Його середній розмір (12,5 мм) і вага (0,29 г) метрологічно потрапляють у вагову норму денаріїв князівського карбування [75, с. 164–168].

У грошовому обігу великого поширення набули данги з надкарбуваннями «Колюмни». Відомі два аспекти вивчення підробок монет із надкарбуваннями цього типу:

досліджено фальшивий данг Улусу Джучи з оригінальною контрамаркою;

заналізовано можливості нанесення фальшивих надкарбувань.

Розгляньмо їх докладніше. Знайдений у Брянській області фальшивий джучидський данг (рис. 38) якісно виготовлений, як на той час, за допомогою покриття металом білого кольору мідної заготовки з контрамаркою князя Вітовта Кейстутовича у вигляді його родового герба «Стовпи Гедиміновичів» («Колюмни»).



Рис. 38

Найімовірніше, він випадково потрапив у місце офіційного нанесення контрамарок; його не виявлено за великого потоку монет. Історик і нумізмат Юрій Борейша у дослідженні литовських надкарбувань на монетах навів приклад знахідки предмета, подібного до монетного штемпеля, із зображенням «Стовпів Гедиміновичів» (рис. 39).



Рис. 39

Цей штемпель, як убачає дослідник, використали приватним способом зловмисники для несанкціонованого контрамаркування монет для збільшення їхньої номінальної вартості та отримання прибутку (завдяки різниці у вартості монет із контрамаркою і без неї) щодо литовського денарія та богемського (празького) гроша. Але варто зазначити, що описаний інструмент, найімовірніше, фальшивий штемпель для підроблення денаріїв типу «Колюмни – наконечник списа з хрестом».

Популярними на грошовому ринку були й дрібні анепіграфні денарії Великого князівства Литовського зі «Стовпами Гедиміновичів» і монограмою великого князя на аверсі, вершником із мечем на реверсі. Уперше ці монети оприлюднив Є. Тишкевич у 1845 р. [76, с. 5–22]. У різні часи дослідники пов'язували монети з такими правителями ВКЛ, як Кейстут (1345–1377, 1381–1382), Вітовт (1392–1430), Владислав Ягайло (1377–1381, 1382–1392), Свидригайло Ольгердович (1430–1432), Сигізмунд Кейстутович (1432–1440). Точність ідентифікування ускладнювала іконографічна простота зображень монети і навіть відсутність чітких ознак, за якими можна пов'язати цей монетний тип із певним правителем. Сьогодні традиційно вважають, що цей тип монети був карбований від імені великого князя Литовського Казимира (1440–1492).

Понад 70 % відомих денаріїв Казимира князівського карбування походять з одиничних знахідок, відкритих під час археологічних розкопок у Вільнюсі. Серед них і два фальсифікати: один із мідного сплаву зі слідами олов'яного покриття (вага 0,215 г) – із розкопок на вул. Т. Врубльовське (2002 р.), прилеглої до території Нижнього замку Вільнюса; імітацію зі срібла знайдено в скарбі Лабанорас (вага 0,336 г) (рис. 40). Аналіз стилю рисунків монети дає можливість чітко встанови-

ти його наслідувальний характер і належність до карбування приватних осіб поза державним монетним двором. Другий фальсифікат – срібний, знайдений 1994 р. у Каунасі на вул. Музеяус (вага 0,215 г) [77, с. 184].



Рис. 40

Із приходом на великокняжий престол Олександра Ягеллона (1492–1506) в історії грошового обігу настав якісно новий етап: після монетної реформи з'являються срібні денарії та півгроші. Ці два монетні номінали (рис. 41–43) набули такої популярності, що не могли лишитися поза увагою фальшивомонетників [78, с. 33–37].



Рис. 41



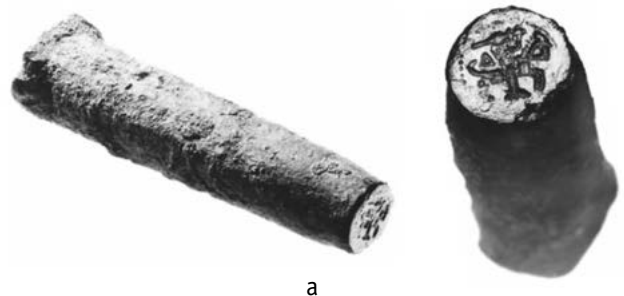
Рис. 42



Рис. 43

У 1992 р. під час дослідження зовнішнього двору південного корпусу Княжого палацу у Вільнюсі знайшли верхній монетний штемпель (рис. 44). Також у результаті розкопок крім численних монет, монетних заготовок, плombs і рахункових жетонів знайдено залізний інструмент довжиною 75 см, діаметром робочої поверхні 14 мм

і масою 112 г. На робочій поверхні штемпеля нанесено зображення аверсу денарія великого князя Литовського Олександра Ягеллона з «Погонею» та літерою «А» (ренесансного шрифту). Спочатку його вважали першим знайденим оригінальним штемпелем для карбування литовських монет. Але пізніше вчені звернули увагу на стилістичні відхилення в зображеннях робочого поля штемпеля, виготовлені не пуансонами, а вирізані вручну, що особливо помітно у виконанні літери «А». Убачається, це інструмент фальшивомонетників, виготовлений для підпільного виробництва денаріїв великого князя Олександра Ягеллона.



а



б

Рис. 44

а – верхній монетний штемпель;
б – монета, виготовлена за допомогою цього штемпеля

На межі XV та XVI ст. в іконографії литовських монет спостерігається перехід від використання готичного шрифту легенди до ренесансного. Цим нововведенням також зацікавилися й фальшивомонетники, що позначилося на фальшивих півгрошах (рис. 42–43).

Нумізмати припускають, що серед денаріїв Олександра Ягеллона існує тип без літери «А» за спиною вершника, однак якісно прокарбованого екземпляра такої монети наразі невідомо. Едмунд Копицький вважає, що такі денарії належать до раннього періоду карбування монет часів правління князя Олександра Ягеллона [79, с. 21]. Цілком імовірно, що денарій без літери, описаний у нумізматичних каталогах як рідкісний екземпляр, міг бути фальсифікатом минулого або монетою з дефектом карбування – у штемпелі для її виробництва літера забилася металом або помилково її не проставив різьбяр.

Карбування півгрошів триває й за правління великого князя Литовського Сигізмунда I Старого (1506–1548). Перед фальсифікаторами постають

певні можливості через різноманітність прототипів для підроблення монет. На карбованих від імені Сигізмунда I Старого півгрошах є дати. Серед вивчених підробок таких монет можна виокремити фальсифікати майже всіх наймасовіших років їх карбування.

Нумізмат Дмитро Гулецький оприлюднив фальшивий півгрош 1512 р. [80, с. 41] (рис. 45). Особливістю підробки є те, що заготовку під фальсифікат спочатку викарбували офіційним штемпелем, а потім на неї нанесли шар срібла. Можливо, його виготовив працівник монетного двору або фальсифікатор, який придбав справжній штемпель нелегально.



Рис. 45

Перші припущення щодо можливості карбування фальшивих півгрошів Сигізмунда I Старого (рис. 46–48) на території українських земель канівським і черкаським старостою Остафієм Дашковичем (?–1535) зробив Валерій Нечитайло [81, с. 3]. Утім, гіпотезу про підроблення старостою литовських півгрошів повністю спростовує дослідження, зроблене доктором історичних наук, професором Валерієм Ластовським [82, с. 104–107]. Економічні передумови для появи підробок існували: литовська монета посіла панівні позиції на грошовому ринку українських земель, а в період 1526–1529 рр. обсяги її карбування значно зменшилися. Проте фальшувати гроші для збагачення Остафію Дашковичу не було сенсу, оскільки він керував на Подніпров'ї авторитарно: несправедливо розподіляв землі, привласнював майно монастирів, збільшував податкові збори. Масові скарги та судові справи міщан проти старости, навіть після його смерті, привертала увагу київського старости та самого короля Сигізмунда I Старого (1506–1548). У ці роки великий князь Литовський посідав і польський трон. Після ретельної перевірки та розслідування зловживань старости підтвердження причетності його до підроблення грошей не виявлено.

До того ж для підтвердження припущення про підроблення грошей у зазначений період на Черкащині можна виокремити серед монетних знахідок групи фальшивих монет, схожих стилістично та за технікою виготовлення, що належать одній групі майстрів. Такої чітко окресленої групи

в наш час не зафіксовано, що також спростовує обвинувачення старости Остафія Дашковича в підробленні литовської монети.



Рис. 46



Рис. 47



Рис. 48

За правління короля Польщі та великого князя Литовського Сигізмунда II Августа (1548–1572) поновлюється карбування денаріїв, але нечисленна їх кількість на грошовому ринку стала результатом досить рідкісних фальсифікатів. Відомий лише один екземпляр фальшивого денарія, датованого 1558 р. (рис. 49). Увагу фальшивомонетників привертала здебільшого дводенарії та півгроші.



Рис. 49

Серед дводенаріїв короля Сигізмунда II Августа найбільше підроблень монет 1570 р. (рис. 50–54). Литовський дводенарій мав широку популярність на грошовому ринку українських земель, початкові обсяги його карбування були великими. За контрактами на монетному дворі у Вільнюсі 1569 р. випустили понад 2,4 млн екземплярів дводенаріїв,

а наступного 1570 р. – понад 4,7 млн [83, с. 115]. Цей тип монет значно поширений на території Волині, імовірно через те, що в останній чверті XVI ст. там відбувалося їх масштабне підроблення, за топографією знахідок фальшивих монет, засвідчують це і виготовлені ідентичними штемпельними парами вивчені підробки дводенаріїв 1570 р., знайдені на території Волині (рис. 51–54).



Рис. 50



Рис. 51



Рис. 52



Рис. 53



Рис. 54

Наразі підробки дводенаріїв 1566, 1567 та 1569 рр. у знахідках на території сучасної України невідомі. Також у складі одиничних знахідок дводенаріїв, карбованих до 1570 р., трапляється значно менше порівняно зі знайденими монетами

1570 р. карбування. Це може свідчити про масове надходження дводенаріїв Сигізмунда II Августа на територію українських історичних регіонів уже після початку їх потрапляння в обіг у ВКЛ – лише до 1570 р., тоді як денарії емісії попередніх років значно меншою кількістю завозили разом із монетами 1570 р. Згодом саме дводенарії 1570 р. слугували фальсифікаторам зразками для підроблення монет.

Давні записи у гродських і земських актах надають розлогі уявлення про побут населення, політичні та економічні події, а також нові свідчення про боротьбу з підробками, співвідношення курсів обміну монет, назви монетних номіналів і ціни.

8 березня 1574 р. під час розгляду справи щодо підроблення подвійних денаріїв володимирський підстароста Михайло Привередовський звинуватив якогось Толочка: *«Передо мною, Михайлом Привередовским, на тот час будучим подстаростим володимирским, показались пнзи дробные подвапнжные фалшивые в цигана на ймя Васка, которых пнзей сорок грошей литовских. Тот циган за пытанем моим поведил, иж тые пнзи мает от Миска Кропиви за клячу, которую ему продал, нижли ни в него самого, але в подданного кнгни Локацкое михайловецкого Толочка в дому его в сенях при том Кропиве и при инших цыганах взял, бо, дей, Кропива тому Толочку сукно свое утерфиновое зеленое в тых пнзех заставил и мне их дати казал»* [84, с. 80]. Сам Толочко, викликаний до суду, заявив, що про фальшиві гроші нічого не знає і що розплатився якіснішою монетою більшого номіналу: *«я тых пнзей подвапенежных на заставу сукна Кропивина тому циганови не давал, але, дей, я ему дал полугрошки добрые»* [84, с. 80]. Зважаючи на те, що за литовський грош давали десять денаріїв або п'ять подвійних денаріїв, у зазначеній справі на суму 40 грошів фігурувало 200 монет, з яких усі могли бути фальшиві.

У процесі розслідування в іншій справі фальшивомонетника за 1580 р. під час допиту було зафіксовано: *«у Ковью золотарь подвабельные пнзи робиль»*, що також свідчить про підроблення подвійних литовських денаріїв, карбованих у 1567–1570 р. [84, с. 80]. Зважаючи на переважання підробок дводенаріїв саме прототипу 1570 р., можна припустити, що в стародавніх документах могло йтися про такі підробки.

Поблизу с. Тетерівського Іванківського району Київської області 2011 р. на березі річки Тетерів знайдено скарб із 51 монети: польські, литовські, угорські, німецькі, а також російські грошові знаки початку XVII ст. [85, с. 171–175]. Привертає увагу наявний у складі скарбу фальшивий литовський півгрош, датований 1552 р. (рис. 55). Одноштемпельними з фальсифікатом є півгрош

(рис. 56), а також півгроші (рис. 57–60). Імовірно, ці фальсифікати виготовлено наприкінці XVI ст., коли литовськими півгрошами, карбованими від імені князя Сигізмунда II Августа, досить часто послуговувалися в товарно-грошових операціях на території Полісся та Волині.

Слід зазначити, що склад сплаву металу екземплярів (рис. 61–73) майже ідентичний. Тож, для виробництва партії підробок фальшивомонетник використав одне джерело сировини.



Рис. 55



Рис. 56



Рис. 57



Рис. 58



Рис. 59



Рис. 60



Рис. 61



Рис. 62



Рис. 63



Рис. 64



Рис. 65



Рис. 66



Рис. 67



Рис. 68



Рис. 69



Рис. 70



Рис. 71



Рис. 72



Рис. 73

Цікавими для дослідження є монети, виготовлені рукою одного майстра, коли в художньому оформленні простежується його почерк. Це три монети, а також комплекс півгрошів фальшивомонетника, датованих 1560 р., із експозиції музею Національного банку Республіки Білорусь (Мінськ). У скарбі виявлено оригінальний півгрош, який слугував прототипом для виробництва всіх підробок (рис. 74-77).



Рис. 74



Рис. 75



Рис. 76



Рис. 77

Цікавою особливістю екземпляра (рис. 78) є зображення орла з головою, повернутою праворуч, а також метод покриття ядра – за візуальним оглядом більш схожий на лудіння.



Рис. 78

Якісно виготовлені фальсифікати півгрошів могли перебувати у грошовому обігу досить тривалий час. Як приклад – скарб із понад 4 тис. монет, знайдений у 1990-ті р. на Поділлі, і тезаврований наприкінці XVI ст., про що свідчить «наймолодша» монета – трояк короля Польщі та великого князя Литовського Стефана Баторія (1576–1586) 1582 р. У складі скарбу зафіксовано три фальшиві півгроші Сигізмунда II Августа (1544–1572); два з них мають лише шар сріблення, що дуже добре зберігся, а один зроблений зі срібла [86, с. 61].

Серед фальшивих півгрошів, виготовлених за прототипом монет Сигізмунда II Августа, доступними для вивчення стали підробки 1548, 1549, 1550, 1552, 1555, 1556, 1558, 1560, 1563, 1564 і 1565 рр. Також цілком імовірним є виявлення підробок півгрошів за прототипом монет інших років карбування. Особливий інтерес становлять фальсифікати з фантазійними датами – «5655» (рис. 79, 80), «1857» (рис. 81) і «564» (рис. 59). Схожі підробки з датою «5655» також відомі у знахідках на Волині та в Білорусі, що може свідчити про величезні обсяги їхнього підпільного виробництва, імовірно в добре обладнаній майстерні.



Рис. 79



Рис. 80



Рис. 81

Унікальним є скарб фальшивих півгрошів, що імітують монети 1565 р. з датою «5655», знайдений на Волині (рис. 82, 83). Особливістю цього скарбу є висока якість фальшивок, виготовлених за допомогою покриття сріблом основи з недорогоцінного металу, а також те, що комплекс повністю складався з монет роботи однієї майстерні.



Рис. 82



Рис. 83

Про знахідки підроблених литовських дводенаріїв та півгрошів Сигізмунда II Августа на всій території Литви: в Каунасі, Вільнюсі, Паланзі, Алітусі та в інших місцях розповідає литовський дослідник Лінас Квізікявічус [87, с. 32].

За часів правління князя Сигізмунда II Августа (1548–1572) в Статутах Великого князівства Литовського 1566 р. запроваджено смертну кару за виготовлення фальшивих монет та за їх розповсюдження [88, с. 32].

Наголошуючи на наявності великої кількості фальшивих півгрошів, що імітують найпопулярніший на грошовому ринку монетний тип, варто сказати про унікальні підробки рідкісних номіналів монет у 3 (рис. 84) та 4 гроші (рис. 85).



Рис. 84



Рис. 85

Фальшивий тригрошовик 1563 р. (рис. 84) виявлено у Брестській області Білорусі. Слід зазначити, що художній рівень підробки достатньо високий. За допомогою візуального аналізу можна встановити, що заготовку фальсифікату виготовлено способом лиття, про що свідчать деякі дефекти реверсу (розпливчастість, згладжені переходи між літерами легенди). За результатами РФА можна встановити, що покриття на полі

підробки нанесено методом лудіння. Зазначимо й наявність доволі значної кількості радіоактивного торію (4,346 %) [89, с. 52–53]. Аналізуючи дані РФА, здобуті після вимірювання складу сплаву поверхні фальсифікату, привертає увагу висока концентрація вісмуту (43,7 %), причому частка міді у складі сплаву мізерно мала (0,1 %). Можна припустити, що основу фальсифікату становить сплав міді та свинцю, а висока частка вісмуту є похибкою вимірювального приладу. У колекції О. Литвинчука зберігається унікальна підробка литовської монети – імітація чотиригрошовика (рис. 86). Цю фальшивку знайдено на Волині так само, як і фальшивий чворак (рис. 85) поблизу с. Соснина Іваничівського району Волинської області.



Рис. 86

Важливо зазначити, що імітації литовських чвораків відомі далеко за межами Великого князівства Литовського. Такою монетою є 1/8 скудо, карбована в італійській Десані (рис. 87) від імені графа Антоніо Марії Тізоне (1598–1641) [90, с. 103].



Рис. 87

Розглядаючи фальшивомонетництво з різних аспектів, не можна залишити поза увагою литовські середньовічні рахункові жетони. Виготовлені з міді або бронзи, вони за стилістикою нагадують європейські монети і часто мають отвори. Дехто з нумізматів вважає, що ці пам'ятки є фальшивими монетами минулого, але це не так. Рахункові жетони – монетоподібні вироби, якими послуговувалися в Європі в XIII–XIX ст. для спрощення казначейської грошової калькуляції. З ініціативи Яна Лютомирського [91, с. 24–25] з 1546 р. їх почали виготовляти на монетному дворі у Вільно (рис. 88) [91, с. 50–51]. Звичайно, ці вироби аж ніяк не можна вважати фальшивими монетами минулого, до того ж вони дуже рідкісні нумізматичні артефакти.

За часів правління короля Речі Посполитої (Польсько-Литовської держави) Стефана Баторія (1576–1586) зменшується обсяг виробництва

дрібних монет у ВКЛ. На грошовому ринку значного поширення набувають монети, карбовані від імені Стефана Баторія на монетних дворах у Королівстві Польському. У Литві налагоджується карбування значної кількості трояків, які здобули своє втілення у продукції фальсифікаторів (рис. 89–91). Топографія знахідок фальшивих литовських трояків Стефана Баторія охоплює сучасні території України, Білорусі, Литви та Польщі, а також Молдови. Є підстави вважати, що трояки підроблювали і на території Молдавського князівства. Господарі Єремія Мовіла (Могила) (1595–1600, 1600–1606) та Стефан Разван (квітень 1595 – серпень 1595) розпочали виробництво імітацій трояків уже на державному рівні.



Рис. 88



Рис. 89



Рис. 90



Рис. 91

Новий етап у грошовому обігу ВКЛ настає за правління Сигізмунда III Ваза, короля Речі Посполитої (1587–1632) і Шведського королівства (1592–1599). Збільшуються обсяги карбування дрібних монет як на польських монетних дворах, так і на монетному дворі у Вільно в Литві. Дрібна литовська монета – солід – набуває значного

поширення у Східній Європі та стає прототипом для кустарних підробок, про що в наш час свідчить їх різноманітність (рис. 92–97).



Рис. 92



Рис. 93



Рис. 94



Рис. 95



Рис. 96



Рис. 97

Серед підробок литовських монет Сигізмунда III Ваза найбільша кількість саме солідів. По-

при значне розповсюдження безлічі типів грошей, карбованих на монетному дворі у Вільно, їх підробки є дуже рідкісними. Це пояснюється тим, що поступово серед фальсифікаторів більшої популярності набувають як прототипи польські гроші, які значно простіші за стилістикою.

Особливе місце серед підробок грошів посідають фальсифікати рідкісного типу цих монет випуску 1610–1614 рр. (рис. 98–101). Доступні для вивчення фальсифікати грошів знайдено на території історичної Волині, поблизу Володимира-Волинського [92, с. 42]. Серед супутніх знахідок зафіксовано також кустарні підробки найрозповсюдженіших прототипів польсько-литовських солідів, півтораків і грошів короля Речі Посполитої Сигізмунда III Ваза.



Рис. 98



Рис. 99



Рис. 100



Рис. 101

Цікавою є різноманітність дат карбування, нанесених на поле фальсифікатів. Нам удалось проаналізувати підробки грошей 1610 (рис. 98), 1611 (рис. 99), 1612 (рис. 100) і 1613 рр. карбування (рис. 101). Виявлення підробок у межах одного історичного регіону може свідчити про

існування на Волині в першій чверті XVII ст. великої майстерні фальшивомонетників, які діяли досить тривалий період. У районі Луцька та Володимира-Волинського знахідки фальсифікатів, що імітують польські та литовські монети XV–XVII ст., не рідкість.

Нам удалося заналізувати фальсифікати грошей 1611, 1612 та 1623 рр. на елементний склад сплаву металу. За результатами аналізу, монети виготовлено способом нанесення срібного шару на мідну заготовку. Наявність ртуті на поверхні фальшивок свідчить про застосування методу амальгами під час нанесення срібного шару. Зберігається фальсифікат гроша 1612 р., виготовлений із міді зі срібним покриттям, у Музеї грошей Національного банку Литви (Вільнюс) [93, с. 3–8].

Карбування у ВКЛ півтораків від імені короля Речі Посполитої Сигізмунда III Ваза було нечисленним, тому фальсифікатори зацікавилися переважно півтораками карбування Кракова та Бидгощі.

За часів правління Сигізмунда III Ваза на всіх монетних дворах Речі Посполитої карбують безліч типів литовських і польських трояків (рис. 102–105). Обсяги їхнього виробництва досягли як ніколи колосальних розмірів. Ані раніше, ані в наступні роки в державі не було такого масового карбування.

Литовські трояки були такими привабливими, що відомо багато їхніх підробок і зі срібла. Зокрема, срібні підробки мають наслідувальний стиль легенди, запозичення нехарактерних для литовських монетних дворів знаків мінцмейстерів, спотворення портрета та монетних рисунків. Унікальними вважають срібні підробки трояків монетного двору у Вільно, що містять рідкісний елемент, – позначення монетного двору як літери «V» (рис. 106, 107) [94, с. 9–14].

Особливістю цього фальшивого трояка (рис. 107) є й те, що нанесені на його полі портрет і легенда повністю суперечать одне одному: початок легенди аверсу «SIGISM» свідчить про наслідування монет Сигізмунда III Ваза, а портрет явно передає риси обличчя його попередника – короля Стефана Баторія.

Тож, зазначимо, що серед підробок литовських монет короля Речі Посполитої Сигізмунда III Ваза найпопулярнішими прототипами для підроблення є соліди, гроші та трояки. Інші монетні номінали не залишили помітного сліду в історії грошового обігу і не здобули втілення в підробках.

Участь у грошовому обігу безлічі монет різних номіналів і типів характеризуються й часи правління короля Яна II Казимира (1648–1668). Наймасовішим серед них є мідний солід, карбований у Речі Посполитій за реформи під керівни-



Рис. 102



Рис. 103



Рис. 104



Рис. 105



Рис. 106



Рис. 107

цтвом Тіта Лівія Боратіні (1617–1681). Насправді це була емісія неповноцінних мідних грошей і скасування срібного стандарту.

Дрібні литовські монети Яна II Казимира карбували величезним накладом, вони становили суттєву частку у скарбах. У Молдавському князівстві,

де на державному рівні підроблювали безліч типів солідів, тривала масова, добре налагоджена імітація литовських солідів. Але варто зазначити, що цей тип фальшивих монет – державна імітація, а не кустарна приватна підробка.

Найпоширенішими типами солідів, які підроблювали в Сучаві, є литовські соліди 1652 та 1653 рр. карбування (рис. 108). Але слід зазначити, що цей тип молдавських монет має відмінності в легенді та фантазійні дати карбування, що не відповідають рокам карбування прототипів. За допомогою візуального аналізу можна також встановити, що молдавські імітації цього типу солідів нижчої якості, ніж литовські прототипи. Імовірно, соліди 1652 і 1653 рр. слугували прототипами для підроблення через їхню популярність на ринку та високу якість металу.



Рис. 108

Раптове закриття «шелягових» монетних дворів у Речі Посполитій 1666 р. спричинило великі фальсифікації солідів (рис. 109–112).

Однією з відомих історій, пов'язаних із підробленням мідних солідів Яна II Казимира, була фальсифікація грошів у замку в Берзауні, організована в 1667–1669 рр. консулом Риги Хансом Дрейлінгом та його зведеним братом Лоренцом Зіммерманом. Вважають, що особливістю фальшивих грошей, вироблених у цьому замку, є герб «Погоня» типу «кінь із довгими ногами» (рис. 113). Імовірно, фальсифікатори могли випустити в обіг майже 12 мільйонів солідів. Викритий шведською владою Ханс Дрейлінг відбувся лише штрафом у 1000 талерів, які передали на утримання монастиря Святого Іоана в Ризі, а також церкви Святої Катерини у Стокгольмі [95, с. 171–188].

Незрідка в нумізматиці каталоги потрапляють монети, які насправді високоякісні підробки. Імовірно, до виготовлення таких монет залучались люди з досвідом роботи на офіційних монетних дворах.

Серед мідних шилінгів Речі Посполитої часу короля Яна II Казимира Ваза (1648–1668) литовським дослідником Арунасом Жебраускасом [96, с. 28–34] вирізняють типи з каталогу Едмунда Копицького [97, т. 1, с. 190–191], що потребують ретельного вивчення, а саме № 3588, 3596, 3598, 3600, 3603, 3597, 3599, 3605, 3606, 3607.



Рис. 109



Рис. 110



Рис. 111



Рис. 112



Рис. 113

№ 3588 – нетиповий шилінг, датований 1661 р., з типовою легендою, а також знаком мінцмейстера Ієроніма Кіршенштейна «Крішпін», який з'явився на монетах лише з 1664 р. Найімовірніше, це високоякісна підробка, що імітує шилінг 1661 р. монетного двору в Уяздові.

№ 3596 – солід 1665 р., на аверсі якого міститься монограма «GZH» замість «GFH» – монограми Георга фон Горна, мінцмейстера монетного двору в Каунасі. У каталогах цей різновид описано як помилка монетного майстра при виробництві штемпеля, хоча літера «Z» не характерна для мідних солідів Яна II Казимира. Але фотографії такої монети немає в жодному каталозі. Про таку монету

не йдеться і в складі вивчених А. Жебраускасом приватних колекцій. Це наводить на думку про те, що монету внесено до нумізматичних каталогів із екземпляра з дефектом карбування нормальним штемпелем, який спотворив літеру «F» під час удару штемпеля.

№ 3598 і 3600 – соліди 1665 та 1666 рр. з монограмою «GFH» на аверсі та знаком «Венява» на реверсі, що імітують соліди монетного двору в Оліві (рис. 114). Але варто зазначити: монетний двір в Оліві закrywся в 1663 р. Тож, можна припустити, що нетипові соліди 1665 і 1666 рр. помилково описані з дефектних монет або їхніх фальсифікатів.



Рис. 114

№ 3603 – солід 1666 р., на аверсі якого монограма «TZN». Солід наслідує монети, карбовані на монетному дворі в Мальборку, і містить помилки в легенді: «TZN» замість «GFH» або «TLB», а також початок легенди зі слова «POLI» замість «SOLI» (рис. 115), це свідчить про те, що зазначений тип монети тогочасна підробка.



Рис. 115

№ 3597, 3599 і 3605 – шилінги 1665, 1666 та 1667 рр. з монограмою «TLB».

Польські вчені Кшиштоф Філіппов та Барбара Куклік вважають, що ця група мідних шилінгів (рис. 116–117) карбували офіційно і передавали сім'ї гетьмана Вінцента Гонсевського (1654–1662) як компенсацію за особисті збитки, яких він зазнав у війнах із козаками та шведами [98, с. 73–74]. Проте на підставі аналізу нумізматичних каталогів та монетного матеріалу А. Жебраускас дійшов висновку, що згадані вище соліди не карбували протягом офіційної емісії, це – високоякісні кустарні підробки.

Шилінги № 3606 і 3607 у багатьох каталогах описані як карбовані в 1667 і 1668 рр., але не мають точного та чіткого опису. За ретельного аналізування стає зрозуміло, що шилінги 1667 р. є погано прокарбованими шилінгами 1665 р., а

шилінги 1668 р. є шилінгами 1664 р., перекарбованими на шилінги 1665 р., коли під час перекарбування цифри «4» на «5» створили зображення, що імітує цифру «8» (рис. 118).



Рис. 116



Рис. 117



Рис. 118

Тож, як убачає А. Жебраускас, описані вище нетипові шилінги Речі Посполитої або фальсифікати тієї епохи (що робить їх вивчення цікавим із погляду виготовлення фальшивих монет), або ж неописані монети. Аналізування першоджерел про карбування мідних шилінгів за правління Яна II Казимира не дає підстав вважати, що монетні двори працювали довше, ніж було заплановано; додаткових емісій, найімовірніше, і не було. Частина нетипових мідних шилінгів становить тогочасні підробки (рис. 119), а частина – монети з наявними дефектами карбування, тому вони були неправильно ідентифіковані.



Рис. 119

Нам також відомий нетиповий шилінг, датований 1668 р., який є підробкою, виготовленою методом вальцювання в майстерні, обладнаній найновішими на той час механізмами для

виготовлення монет, про що свідчить дефект карбування реверсу, зокрема наявність порожнього поля, що з'явилося в результаті зміщення робочої поверхні карбувальних валів (рис. 120).



Рис. 120

У приватних колекціях Олександра Литвинчука (Рівне, Україна) зберігається дуже цікавий екземпляр мідного соліда Яна II Казимира, вкритий оловом (рис. 121). Імовірно, нанесення покриття оловом робили для виготовлення фальсифікату срібної монети. Але варто зазначити, що стилістично «боратинки» були добре знайомі населенню. А створення такої підробки з ідентичною іконографією, на наш погляд, втрачало сенс, оскільки спроба збути її як срібну монету швидко б викривалася. Можна припустити, що мідний солід лудили для виготовлення прикрас для одягу або деталей костюма.



Рис. 121

У монетних скарбах українських земель трапляються соліди, прототипами для виробництва яких стали, крім литовських солідів, монети інших емітентів Центральної та Східної Європи. Наприклад, екземпляр молдавської імітації (рис. 122) має елементи литовських солідів Яна II Казимира (1648–1668) і прусських солідів курфюрста Бранденбурга Георга Вільгельма (1620–1640).



Рис. 122

Крім солідів зловмисники фальсифікували також і орти за прототипом монет Яна II Казимира. Приклад фальшивого литовського орта 1664 р. карбування унаочнено у статті Дмитра Гулецького

(рис. 123) [20, с. 66]. На жаль, автор не зазначив метричні характеристики фальсифікату, а місце знахідки приховано з особистих міркувань того, хто знайшов підробку. Зразком для імітації слугував досить рідкісний тип орта Яна II Казимира, що робить відомий фальсифікат цього типу монети унікальним.



Рис. 123

У наш час підробки литовських грошей Яна Казимира невідомі, це можна пояснити незначною рідкістю знахідок їхніх оригінальних прототипів.

У ВКЛ карбували й золоті монети, ідентичні за стилем мідним солідам, номіналом $\frac{1}{2}$ дуката. Теоретично могли бути екземпляри з нанесеним позолоченням для виготовлення фальсифікату половини золотого дуката, але кількість монет цього типу на ринку була дуже незначною. Отже, поява такого фальсифікату убачається малоімовірною.

Карбування монет від імені короля Речі Посполитої Яна III Собеського (1674–1696) «переходить» переважно на монетні двори королівства Польського, литовські монети для грошового обігу за часів правління цього монарха не карбували. Тогочасні документи зберігають відомості про фальсифікування засобів обігу за років правління Яна III Собеського на території Литви.

1677 р. на прохання якогось громадянина Матвія Банковського в книгу Тракайського замкового суду було занесено зізнання. Того ж року його брат Христофор із невідомих причин звинуватив Матвія в обмані людей. Матвію інкримінували фальшування дукатів і торгівлю підробленими ювелірними виробами. Тоді Матвій Банковський і вирішив дати суду свідчення про злочинну діяльність брата. Як виявилось, Христофор разом з Юзефом Кулаковським і Казимиром Борейшою протягом певного часу виготовляв фальшиві гроші та лудив ложки у віленського ювеліра Славінського, який мешкав у пана Рушевича, та ювеліра Габріеля Матецького, який мешкав у пана Подільського. Сам Матвій Банковський одного разу отримав від пана Кулаковського 16 дукатів і після придбання льону повернув 12 дукатів. У свою чергу Борейша у ювеліра Славінського взяв два фальшиві дукати, а у віленського ювеліра Матецького – дві ложки, а ще купив сім луджених ложок і 20 ланцюжків. У зізнанні наголошувалося, що Борейша з Московського царства привіз мідні копійки на суму 80 злотих, побілив,

тобто наніс поверхневий шар срібла у віленського ювеліра, і потім розповсюджував серед людей. До цієї діяльності був залучений і пан Вінярський, а фальшиві монети розповсюджувалися серед купців і в корчмах [99, с. 89]. Даних про розвиток цієї історії немає, невідомо також, яке рішення ухвалив тракайський суд. Злочинна діяльність цієї організованої групи фальшивомонетників полягала не тільки в підробленні дукатів (найімовірніше – голландських), а й у лудженні мідних копійок і виготовленні фальшивого начиння [100, с. 77–80].

Єдиними монетами для грошового обігу, карбованими в Литві від імені короля Речі Посполитої Августа II (1697–1706, 1709–1733), є шостаки 1706 р. (монетний двір у Гродно). Але вони не залишили помітного сліду в історії грошового обігу і їх не часто знаходять у скарбах. Сьогодні підробки зазначеного типу монет невідомі, найімовірніше, тому що на межі XVII–XVIII ст. вдосконалюються технології карбування монет, отже виготовлення підробок стає дедалі складним і трудомістким процесом.

Список використаних джерел

- [1] Иннз Б. Подделки и мошенники, которые потрясли мир. Правда о самых великих обманах в истории. Харьков : Книжный клуб, 2006. 255 с.
- [2] Шуст Р., Шлапінський В. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV–XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. Вип. 37(1). С. 95–102.
URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shust_Roman/Karbuвання_ta_rozpovsiudzhennia_falshyvoi_monety_na_terytorii_Ruskoho_voievodstva_v_XV-XVII_st.pdf
- [3] Болгов В. В., Чепак В. П., Чепак Г. Д. Нумизматика: Рассказы о золотых, серебряных, медных монетах. Киев : [б.и.], 2006. 176 с.
- [4] Голиш Г. М. Основы нумизматики : навч. посіб. 2-е вид., доп. і випр. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2006. 314 с.
- [5] Воронов Ю. П. Страницы истории денег. Новосибирск : Наука, 1986. 175 с.
- [6] Горнунг М. Б. Африканские «примитивные» деньги в музеях России. *Седьмая всероссийская нумизматическая конференция : тезисы докл. и сообщ.* (Ярославль, 19–23 апр. 1999 г.). М., 1999. С. 79–80.
- [7] Федоров-Давыдов Г. А. Монеты – свидетели прошлого. М. : Издательство Москов. ун-та, 1985. 176 с.
- [8] Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины XIV–XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. 1997. № 3. С. 11–22.
- [9] Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C. Monede si banknote Romanesti. Bucuresti : Sport-Turism, 1977. 429 p.
- [10] Нечитайло В. В. Каталог подільських, молдавських і валахських монет, що були в обігу на Україні у XIV–XVII ст. Київ : Типографія Huss, 2014. 112 с.
- [11] Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских монет, обращавшихся на территории Украины XIV–XVIII вв. *Нумизматика и фалеристика*. 1997. № 4. С. 9–11.
- [12] Шлапінський В. Чотири етапи діяльності монетного двору у Львові (1656–1663). *Львівські нумизматичні записки*. 2004. № 1. С. 18–31.
- [13] Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ : Наук. думка, 1986. 262 с.
- [14] Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ : Стило, 2007. 368 с.
- [15] Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев : Наук. думка, 1989. 232 с.
- [16] Потин В. М. Монеты. Клады. Коллекции: очерки нумизматики. СПб. : Искусство-СПб, 1993. 303 с.
- [17] Назаров В. А. Оригиналы, новodelы, подделки, фальшивки... *Пятнадцатая всероссийская нумизматическая конференция : тезисы докл. и сообщ.* (Ростов-на-Дону, 20–25 апр. 2009 г.). М. : Нумизматическая литература, 2009. С. 296–298.
- [18] Михалевский Ф. И. Очерки истории денег и денежного обращения, деньги в феодальном хозяйстве. М. : ГосФинИздат, 1948. Т. I. 272 с.
- [19] Piniński J. Pojęcie monety fałszywej w Późnym Średniowieczu. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1976. R. XX. Z. 4. S. 239–242.
- [20] Гулецкий Д. Фальшаванне манет Рэчы Паспалітай. *Банковский Вестник*. 2007. С. 66–69.
- [21] Демьянчук С. Г. О природе надчеканок на античных монетах. *Херсонесский сборник*. 1998. Вып. 9. С. 228–229.
URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/172725>
- [22] Пиворович В. Б. Монета Ольвии с фальшивой надчеканкой. *Історія. Ентографія. Культура. Нові дослідження : тези Першої обл. наук. краєзнав. конф.* Миколаїв, 1995. С. 48–49.
- [23] Варфоломеева Т. С. Средневековые кожаные кошельки. *Новгород и Новгородская земля, история и археология*. 1997. Вып. 11. С. 105–114.
- [24] Марков А. К. Клад немецких пфеннигов XI века, найденный в Гдовском уезде. СПб. : тип. В. Ф. Киришаума (отд-ние), 1911. 7 с.
- [25] Гольдберг Т. Г., Постникова-Лосева М. М. Клеймение серебряных изделий в России в XVII – начале XVIII веков. Труды ГИМ. *Сборник статей по истории материальной культуры XVI–XIX веков*. 1941. Вып. 13. С. 3–82.
- [26] Нахорст-Бёес Э. Международная монетная система и Скандинавия. (1550–1650) : Резюме. *V Международный конгресс экономической истории* (Ленинград, 10–14 авг. 1970 г.). М. : [б.и.], 1970. 2 с.

- [27] Kasper R. *Wizervnk y Szacvnek Mynic Wszelakich Cvdzoziemskich, iako które w Koronie Polskiew brane y wydawane bydz maią.* Krakow : Drukarnja Lazarzowa, 1600. 30 s.
- [28] Бойко-Гагарін А. С. Нумізматична спадщина Георга Агріколи. *Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки.* 2012. Вип. 1. С. 284–301.
- [29] Стукалова Т. Ю. «Белые вороны» Йозефа Майнерта. *Нумизматический Альманах.* 2009. № 2 (36). С. 2–6.
- [30] Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами. Из истории подделки денежных знаков : пер. с нем. М. : Международ. отношения, 1990. 224 с.
- [31] Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата : пер. с нем. М. : Радио и связь, 1982. 328 с.
- [32] Федосеев Н. Ф. Нумизмы поручика Сазонова. *Мир древностей.* 2006. № 1. С. 57.
- [33] Каталог монет України періоду козащини XV–XVIII ст. / авт.-уклад. В. В. Нечитайло. Київ : Київ. книжково-журн. ф-ка, 2011. 61 с.
- [34] Лорд Б., Лорд Г. Д. Менеджмент в музейном деле : учеб. пособие / пер. с англ. Э. Н. Гусинского и Ю. И. Турчаниновой ; под ред. А. Б. Голубовского. М. : Логос, 2002. 256 с.
- [35] Бойко-Гагарін А. С., Трифонова Н. А. Фальшивые монеты ушедшей эпохи в собрании Музея истории Киева. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* 2014. Вип. 23. С. 218–221.
- [36] Бойко-Гагарін А. С. Точасні підробки ісламських монет із колекції В. Грінковського у зібранні Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України.* 2017. Вип. 2. С. 187–195.
- [37] Масько И. Ф. К вопросу о фальсификации средств денежного обращения на территории Белоруссии в конце XV в. *Гомельщина: археология, история, памятники* : тез. Второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. краеведению, 1991 г. Секция археологии и нумизматики. Гомель : [б.и.], 1991. С. 99–100.
- [38] Винар Б. Развитие экономической думки в Киевской Руси, IX–XII ст. *Український історик. Журнал Українського історичного товариства.* Нью-Йорк ; Мюнхен, 1972. № 3–4 (35–36). С. 24–37.
URL: http://history.org.ua/LiberUA/UkrIst3_1972/UkrIst3_1972.pdf
- [39] Трутовский В. К. Векша, вервица, бела. *Труды этнографо-археологического музея Первого Москов. гос. ун-та* / под ред. проф. А. И. Некрасова. М., 1926.
- [40] Русь в IX–XI веках : археологическая панорама / отв. ред. Н. А. Макаров. РАН ; Институт археологии РАН. М. ; Вологда : Древности Севера, 2012. 496 с.
- [41] Шевцов А. О. Подражания византийским монетам с территории Гнёздовского археологического комплекса. *Восемнадцатая всероссийская нумизматическая конференция* : тез. докл. и сообщ. (Москва, Коломна, 20–25 апр. 2015 г.). М., 2015. С. 43–45.
- [42] Жарко В. Скарб фальшивих гістаменонів і платіжних зливків з Городецького району Львівської області. *Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : III Міжнар. наук.-практ. конф. : тези доп. (Кіровоград, Київ, Переяслав-Хмельницький, 5–6 листоп. 2015 р.). Кіровоград ; Київ ; Переяслав-Хмельницький. 2015. С. 28–31.
URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Aktualni_problemy_numizmatyky_u_systemi_spetsialnykh_haluzei_istorychnoi_nauky_tezu_dopovidei_III_mi.pdf
- [43] Bogucki M. Coin finds in Viking Age emporium at Janów Pomorski (Truso) and the “Prussian phenomenon”. *Money circulation in Antiquity the Middle Ages and the Modern Times. Time, range, intensity* : International Symposium on the 50th Anniversary of Wiadomosci Numizmatyczne (Warsaw, 13–14 October 2006). Warsaw ; Krakow : Wydawnictwo Avalon, 2007. P. 79–108.
URL: <https://www.academia.edu/485476>
- [44] Георгиев П. Абасидско златно фуре от района на Плиска. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика.* София, 2012. № 8. С. 73–84.
- [45] Кропоткин В. В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье. *Berichte über den II Internationalen Kongress für Slawische Archäologie* : Band 3 / eds. by Herrmann J., Otto K. (Berlin, 24–28 August 1970). Berlin ; Boston : De Gruyter, 1973. P. 441–450.
DOI: <https://doi.org/10.1515/9783112535141-063>
- [46] Гарбуз Б. Б. Реконструкція київського скарбу саманідських дірхемів. *Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України* : темат. зб. наук. пр. Київ : Національний музей історії України. 1993. С. 74–83.
URL: <https://www.academia.edu/28367720>
- [47] Brakteaten der Stauferzeit 1138–1254. Frankfurt am Main : Detsche. Bundesbank, 1977.
URL: <https://www.bundesbank.de/de/startseite/1977-brakteaten-der-stauferzeit-1138-1254-607764>
- [48] Mankowski W. *Fałszywe monety Polskie* : Poznan, 1930. 95 s.
- [49] Kiersnowski R. Skarb monet wczesnosredniowiecznych z Kamienia Pomorskiego. *Materialy Zachodnio-Pomorskie.* 1959. T. V. P. 187–218.
- [50] Grodecki R. O fałszerzach monet w Polsce sredniowiecznej. *Wiadomosci Numizmatyczno-Archeologiczne.* 1919. S. 42–43.
- [51] Sejbál J. Znalezisko fałszywych monet polskich z Suczan (Czechosłowacja). *Wiadomosci Numizmatyczne.* 1958. Tom 2. Nr 3. S. 15–17.
- [52] Bogucki M. Forged coins in early medieval Poland. *Wiadomosci Numizmatyczne. Polish Numismatic News.* 2008.

Vol. 52. Is. 2 (186). P. 209–236.

URL: https://journals.pan.pl/Content/118349/PDF/06_Bogucki.pdf

- [53] Чацкий Ф. О польских и литовских монетах. Чернигов : Губернская типография, 1883. 39 с.
- [54] Tabaczyński S. Zagadnienia klasyfikacji wczesnośredniowiecznych znalezisk pieniądza kruszcowego w Polsce. *Wiadomości Numizmatyczne*. 1959. T. 3. S. 41–47.
- [55] Кулешов С. Наслідкування європейським денаріям VIII–XI століть як об'єкт нумізматичного дослідження. Наукові записки української історії. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 33. С. 22–31.
- [56] Suchodolski S. Moneta fałszywa w Polsce wczesnośredniowiecznej. W *Falszerstwa i naśladownictwa monet* : XI Ogólnopolska sesja numizmatyczna w Nowej Soli. Poznań, 1998. S. 37–47.
- [57] Zakrzewska-Kleczkowska J. Les fausses monnaies d'un trésor du XIe siècle découvert à Sochaczew (Pologne). *Proceedings of the International Numismatic Symposium* / eds. by I. Gedai, K. Biró-Sey. Budapest, 1980. S. 155–160.
- [58] Pininski J. Gdzie bito tzw. naśladownictwa lupawskie monet wczesnosredniowiecznych? W *Falszerstwa i naśladownictwa monet* : XI Ogólnopolska sesja numizmatyczna w Nowej Soli. Poznań : Wydawnictwo Z. Bartkowiak, 1998. S. 49–59.
- [59] Paszkiewicz B. The Pomeranian imitative coinage and the recent discoveries in Gdansk. *FS Peter Ilisch*. 2012. P. 127–142.
- [60] Харлашов Б. Н. Некоторые итоги раскопок на Завеличье. *Археологическое изучение Пскова*. 1994. Вып. 2. С. 44–76.
- [61] Potin V. M. Numismatische Chronologie und Dendrochronologie im Licht der Novgoroder Ausgrabungen. *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. 1982. No 27/29. P. 59–62.
- [62] Кулешов С. Г. Находки «скандинавских подражаний» монетам английского короля Этельреда II на территории Украины. *Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.* : материалы докл. и сообщ. Междунар. нумизмат. конф. (Старая Ладога, 18–20 апр. 2014 г.). СПб., 2014. С. 194–201.
- [63] Кулешов С., Бойко-Гагарин А. Знахідки фальшивих денаріїв англійського короля Етельреда II на території України. *Пам'ятки: археографічний щорічник* : Державна архів. служба України, УНДІАСД. Київ, 2013. Т. 14. С. 163–167.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pam_2013_14_17
- [64] Берга Т. М. Монеты в археологических памятниках Латвии IX–XII веков. Рига : Знание, 1988. 101 с.
- [65] Козубовский Г. А. О медных гривнах. *Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция* : тезисы докл. и сообщ. / отв. ред. А. А. Молчанов (Москва, 11–15 апр. 2005 г.). М. : Альфа-Принт, 2005. С. 104–105.
- [66] Хухарев В. В. Обращение фальшивых монет в Тверском крае. *Шестая всероссийская нумизматическая конференция* : тезисы докл. и сообщ. / отв. ред. В. М. Потин (Санкт-Петербург, 20–25 апр. 1998 г.). СПб. : Государственный Эрмитаж, 1998. С. 134–135.
- [67] Тарлаковский Л. С. О поддельной полтине новгородского типа. *Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.* : материалы докл. и сообщ. Междунар. нумизмат. конф. (Старая Ладога, 18–20 апр. 2014 г.). СПб., 2014. С. 247–250.
- [68] Бойко-Гагарин А. С. К вопросу о фальсификатах денежно-весовых слитков гривен в Киевской Руси. *Нумизматика і фалеристика*. 2015. № 3 (75). С. 18–19.
- [69] Бойко-Гагарин А. С., Корпусова І. В. Монетно-вагові зливки гривні та їх тогочасні підробки з колекції Одеського археологічного музею. *Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея*. 2017. № III. С. 120–132.
- [70] Крыжанивский А. Л. Новые находки пражских грошей на землях Украины. *Деньги, Экономика и Общество* : тезисы Междунар. нумизмат. симп. (Кошице, 16–19 мая 2013 г.). Кошице, 2013. С. 44–45.
- [71] Гуменюк А. Невідома монета. *Львівські нумизматичні записки*. 2007–2008. № 4–5. С. 43.
- [72] Огуй О. Монетні знахідки на Буковині. Системно-квантитативне зіставлення. 2-ге вид. Чернівці : Рута, 2008. 256 с.
- [73] Гісцова Л. З., Котляр М. Ф. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1970. № 9. С. 105–109.
URL: resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=journal_1970_9_105
- [74] Remecas E. Paskutinės Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto kaldintos monetos. *Pinigų studijos*. Vilnius, 2005. T. 9. Nr. 3. S. 60–70.
- [75] Бойко-Гагарин А. С. Фальшивые монеты в денежном обращении южных земель ВКЛ во время правления князя Витовта Кейстутовича и технологии их производства (Forged Coins in the Monetary Circulation of the Southern Lands of the Grand Duchy of Lithuania Under Vytautas's Rule and Their Production Techniques). *Нумизматические коллекции: наследие исторической Литвы и связанных с ней стран – открытия для просвещения и науки* : Междунар. нумизмат. конф. : тезисы докл. (Вильнюс, 23–25 мая 2012 г.). Вильнюс : Национальный музей Литвы, 2012. С. 164–168.
- [76] Tyszkiewicz E. O kilku nowo odkrytych monetach litewskich. *Atheneum*. 1845. T. 4. S. 5–22.
- [77] Грималаускайте Д., Синчук И. Монеты Великого княжества Литовского времени Казимира (1440–1492) по материалам Национального музея Литвы. *Средневековая нумизматика Восточной Европы*. 2007. Вып. 2. С. 174–208.

- [78] Коцур Г. Фальшиві литовські монети князя Олександра Ягелона та технології їх виробництва 1492–1506 рр. (на прикладі знахідок на українських землях). *Часопис української історії*. 2014. Вип. 28. С. 33–37.
- [79] Kopicki E. Monety Wielkiego Ksiestwa Litewskiego: 1387–1707. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 2005. 183 s.
URL: <https://www.worldcat.org/title/255259396>
- [80] Гулецькі Д. Помнікі працы майстроў Віленскае мынцы пачатку XVI стагоддзя: аспекты вытворчасці. *Банкаўскі веснік*. 2006. № 4. С. 34–41.
- [81] Нечитайло В. В. Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. Київ : [б.в.], 2011. 65 с.
- [82] Ластовський В. З приводу фальшування литовських півгрошей Остафієм Дашковичем. *Наукові записки з української історії*. 2013. Вип. 33. С. 104–107.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzzui_2013_33_18
- [83] Грималаускайте Д. Монетный двор Вильнюса 1565–1571. *Mennice Miedzy Baltykiem a morzem Czarnym – wspolnota dziejow* : materialy III Miedzynarodowej konferencji Numizmatycznej (Supraśl, 10–12 lut. 1998). Warszawa, 1998. P. 113–117.
- [84] Безпалько В. В. Назви монетних номіналів у повсякденних практиках населення Волині останньої третини XVI ст.: нові відкриття. *Расмір: Східна нумізматики* : II Міжнар. наук. конф. : зб. наук. пр. (9–11 серп. 2012 р.). Київ, 2015. С. 75–82.
- [85] Безпалько В., Лукашов Д. Скарб початку XVII ст. із с. Тетерівське Київської обл. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 171–175.
URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/40518>
- [86] Крук А. Знахідка монет із підробленими литовськими півгрошами Сигізмунда II Августа з XVI ст. *Львівські нумізматики записки*. 2011–2012. № 8–9. С. 61.
- [87] Kvizikevicius L. Falschgeld und dessen Funde in Litauen zwischen dem 13. und 17. Jahrhundert. *XII Internationaler Numismatischer Kongress. Berlin, 1997* : Herausgegeben von Bern Kluge und Bernhard Weisser. Berlin, 2000. Akten II. S. 1164.
- [88] Савченко Д. А. Охрана политического строя и безопасности государства от преступных посягательств по Литовскому статуту 1566 г. *Вестник Томского государственного университета. Право*. 2013. № 4(10). С. 22–35.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ohrana-politicheskogo-stroya-i-bezopasnosti-gosudarstva-ot-prestupnyh-posyagatelstv-po-litovskomu-statutu-1566-g>
- [89] Карач А. О фальшивом литовском трёхгрошовике 1563 г. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки* : III Міжнар. наук.-практ. конф. : тези доп. (Кіровоград, Київ, Переяслав-Хмельницький, 5–6 листоп. 2015 р.). Кіровоград ; Київ ; Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 52–53.
- [90] Sajauskas S., Kaubrys D. Lietuvos didžiosios kunigaikštystės numizmatika. Vilnius, 1993. 453 p.
- [91] Ivanauskas E. Lithuanian counters of 1546–1615. Kaunas, 2014. P. 59.
- [92] Бойко-Гагарин А. С. О фальсификатах редких литовских грошей короля Сигизмунда III Вазы : *Al XIV-lea simpozion de numismatică. Dedicat aniversării a 20-a leului moldovenesc* : programul și rezumatele comunicărilor (Chișinău, 25–29 sept. 2013). Chișinău : Bons-Offices, 2013. P. 42–43.
URL: https://www.academia.edu/52492476/Al_XIV_lea_Simpozion_de_numismatic%C4%83_dedicat_anivers%C4%83rii_a_20_a_leului_moldovenesc_Programul_%C8%99i_rezumatele_comunic%C4%83rilor_Chi%C8%99in%C4%83u_25_29_septembrie_2013_full_text
- [93] Рузас В. Монеты Великого княжества Литовского в Музее денег Банка Литвы. *Банкаўскі веснік*. Мінск, 2012. № 7. С. 3–8.
- [94] Гулецький Д. Организованное производство подделок – подражаний троякам Виленского монетного двора на рубеже XVI–XVII веков. *Numizmatika 7–8. Metrastis 2006–2007*. Vilnius, 2007. S. 9–14.
- [95] Wnek K. Wielkie afery z mala moneta. Falszowanie na wielka skale miedzianych szelagow Jana Kazimierza w drugiej polowie XVII wieku. *Biuletyn Numizmatyczny*. 2013. Nr. 3(371). S. 171–188.
- [96] Жебраускас А. Нетипичные медные шиллинги Яна II Казимира Вазы (1648–1668). *Банковський вестник*. Мінск, 2014. С. 28–34.
- [97] Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniedzy Polskich i z Polska zwiazanych. Warszawa : u 4 czesc. Polskie Towarzystwo Numizmatyczne – Zarząd Główny, 1995.
- [98] Куклик Б., Филиппов К. Медные шеляги полевого гетмана Винцента Гонсевского великого подскарбия литовского. *Банковський вестник*. Мінск, 2006. № 4(33). С. 73–74.
- [99] Смирнова Е. П. Фальшивомонетчики в Вильнюсе и Тракае во второй половине XVII в. *Тринадцатая всероссийская нумизматическая конференция* : тезисы докл. и сообщ. (Москва, 11–15 апр. 2005 г.). М. : Альфа-Принт, 2005. 240 с.
- [100] Квизикявичус Л. Фальшивомонетчики в Вильнюсе и Тракае во второй половине XVII в. *Нумизматический сборник*. Москва, 2006. № 13. С. 77–80.

Далі буде

(Переклад Л. О. Дубягиної)